

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת כי תשא, תשע"ו
מספר 1159

בית הספר ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מה למשה רבינו ולפילוסופיה של קאנט מיכאל אברהם

בפרשתנו משה רבנו עומד בנקרת הצור, ומנהל דו-שיח עם הקב"ה (שמ' לג: יח-כג):

וַיֹּאמֶר ה' אֶת אֵת כְּבֹדִי. וַיֹּאמֶר אֲנִי אֶעֱבִיר כָּל טוֹבִי עַל פְּנֵיךָ וְקִרְאתִי בְּשֵׁם ה' לְפָנֶיךָ וְחִנַּתִּי אֶת אֲשֶׁר אַחַן וְרַחֲמֵי אֶת אֲשֶׁר אָרַחֵם. וַיֹּאמֶר לֹא תוּכַל לִרְאֹת אֶת פָּנַי כִּי לֹא יִרְאֵנִי הָאָדָם וְחִי. וַיֹּאמֶר ה' הִנֵּה מְקוֹם אֲתִי וְנִצַּבְתָּ עַל הַצּוֹר. וְהָיָה בְּעֵבֶר כְּבֹדִי וְשָׁמַתִּיךָ בְּנִקְרַת הַצּוֹר וְשָׁפַתִּי כַּפִּי עָלֶיךָ עַד עֲבָרִי. וְהִסַּרְתִּי אֶת כְּפִי וְרִאִיתָ אֶת אַחֲרֵי וּפְנֵי לֹא יֵרְאוּ.

זהו דו-שיח תמוה מאד. וכי משה לא ידע שלא ניתן לראות את האלוקים? מדוע את אחוריו של האלוקים כן ניתן לראות? מה ההבדל בין ראיית פניו וכבודו לבין ראיית אחוריו? ברצוני לקשור זאת לסוגיה יסודית בתורת ההכרה הפילוסופית (אפיסטמולוגיה), ולהציע פירוש אפשרי לדברים.

אפתח בשאלה נדושה, שנשמעת אולי קצת טיפשית: אם עץ נופל ביער ולא נוכח שם אדם שישמע את קול הנפילה, האם עדיין נכון לומר שיש שם קול? לכאורה מתבקשת כאן תשובה חיובית. הנוכחות של האדם לא יוצרת את הקול, אלא לכל היותר חווה אותו. אבל תשובה זו ככל הנראה שגויה. בעולם יש תופעות פיזיקליות, כמו גלים אקוסטיים (תנועת אוויר עקב שינויי לחץ). כאשר גל אקוסטי כזה פוגע בעור התוף שלנו נוצרים זרמים חשמליים שעוברים מהאוזן למרכז השמיעה במוח, שממיר את הזרמים החשמליים הללו לתופעה נפשית-מנטלית שאותה אנחנו מכנים "קול". הקול אינו קיים בעולם הפיזיקלי, אלא רק בהכרתנו פנימה. זו אינה תופעה פיזיקלית אלא מנטלית, שמתחוללת על ידי הפיזיקה. מכאן ניתן להבין שאם אין אדם שמטה אוזן לנפילתו של העץ, אכן אין שם קול. יש שם גל אקוסטי, אבל בלי נוכחות של עור תוף אנושי, שבו יכה הגל הזה, לא יכולה להיווצר תופעת הקול.

בה במידה הדברים נכונים כאשר לאור או צבעים. בעולם עצמו אין אור, צהוב, אדום, או אחר. בעולם יש גלים אלקטרומגנטיים בתדרים שונים, שכאשר הם פוגעים ברשתית שלנו הם מחוללים זרמים חשמליים שעוברים למרכז הראייה, שממיר אותם ויוצר את מה שאנחנו מכנים "אור" או "צבע". האור והצבע, כמו גם הקול על מנעדיו השונים, הם ייצוגים מנטליים של התופעות הפיזיקליות, אבל לא התופעות הפיזיקליות כשהן לעצמן.

כל אלו הן תובנות שהולכות ומתבהרות יותר ויותר במסגרת המחקר המודרני של מדעי המוח. אך כבר במאה השמונה-עשרה, הפילוסוף עמנואל קאנט הבין שאדם אינו יכול להכיר את המציאות כמות שהיא (העולם כשהוא לעצמו, הנואומנון), אלא רק את השתקפותה בהכרתו (הפנומנון). במציאות ישנם עצמים ותופעות, אבל אין לנו גישה ישירה אליהם. מה שאנחנו יכולים לתפוס הוא רק את תכונותיהם, כפי שהן נראות בהכרתנו, או למעשה ייצוגים שלהם בהכרתנו. ההכרה האנושית משתמשת בכלים מסוימים לצורך פעולתה (עיניים ואוזניים, מערכת עצבית שמוליכה את הקלטים העצביים למוח, ומוח שמעבד אותם), והם שמעצבים ויוצרים את תמונת הדברים שמתקבלת בהכרתנו. מכאן שאילו היה להכרה שלנו מבנה אחר, היינו חווים את העולם באופן שונה בתכלית.

* הרב ד"ר מיכאל אברהם, המכון הגבוה לתורה באוניברסיטת בר-אילן. חבר בקבוצת הלוגיקה התלמודית באוניברסיטה וראש בית המדרש לדוקטורנטיות במדרשה. עבודת הדוקטור שלו היא בתחום הפיזיקה העיונית.

לדוגמה, אם היינו מחברים את העצבים שיוצאים מהאוזניים של אדם כלשהו למרכז הראייה שלו במוח, הוא היה "רואה את הקולות" ולא שומע אותם. כך גם אדם שעניו מחברות למרכז השמע היה שומע את צבע הפרחים ולא רואה אותם. אדם כזה אינו נכה, וגם לא נחות בשום צורה שהיא מכל אדם רגיל שמוכר לנו. הוא פשוט בנוי אחרת. אין כאן צודק וטועה, שכן מדובר בייצוגים שונים לאותן תופעות ולאותם עצמים, כעין שני תיאורים של אותו תוכן בשפות שונות.

התמונה הקאנטיאנית הזו נתפסת על ידי רבים כתיאור של מגבלה אנושית: מכיוון שאנו בני אנוש, אנחנו מוגבלים ביכולת שלנו להכיר דברים ותופעות בעולם, שכן אנחנו משועבדים לכלי ההכרה האנושיים שלנו ולכן אין לנו יכולת להכיר את הדברים כשלעצמם. אבל במבט נוסף אפשר להיווכח שהדבר אינו נכון. אילו היו לנו כלים אחרים, אכן היינו רואים עולם אחר (רואים קולות או שומעים מראות, או שאולי היינו מייצגים את התופעות הללו בצורה אחרת שכלל אינה מוכרת לנו), אבל די ברור שאי אפשר לתפוס את העולם ללא כלים בכלל. כלי התפיסה אינם מגבלה על התפיסה שלנו אלא תנאי מוכנה בעצם פעולתה של ההכרה. אין הכרה ללא כלי הכרה כלשהם. אין כוונתי לומר שחושינו אינם מוגבלים. עינינו מוגבלות לאורכי גל מסוימים ולטווח מסוים, וכך גם אוזנינו, אבל עצם העובדה שאנחנו מייצגים אירועים פיזיקליים ומתרגמים אותם לשפה הסובייקטיבית שלנו אינה מגבלה. יצור נטול כלי הכרה שייצפה בתופעה כלשהי לא יחוש או יתפוס מאומה.

ומכאן, שאם אני שואל מהו צבעו של הפרח, אינני עוסק בפרח אלא בתמונתו בהכרתנו. יש כאן הנחה מובלעת שהנשאל גם הוא צופה בפרח באמצעות עיניים (כי צבע הוא הייצוג של מסר שנשלח מעיניים). לפרח כשלעצמו אין כל צבע, אלא מבנה גבישי מסוים שיוצר אצלנו את תחושות הצבע. באותו אופן, כל שאלה על תכונות של עצם מניחה מערכת מסוג מסוים שצופה בו. התשובה לשאלה תינתן גם היא במונחי אותה מערכת הכרתית. מכאן עולה מסקנה מרחיקת לכת: ה"מגבלה" של קאנט אינה מגבלה כלל. תפיסה היא לעולם יצירת ייצוגים של הדברים, וזהו המפגש שלנו עם הדברים כשהם לעצמם. אין דבר כזה לראות או לשמוע את הדבר כשלעצמו, לא כי אנחנו מוגבלים אלא מפני שלראות או לשמוע דבר פירושו ליצור ייצוג שלו.

בקטע מפרשתנו שצוטט בתחילת הדברים, משה רבנו מבקש לראות את כבודו של אלוקים, ולכאורה כוונתו היא ליצור ייצוג שלו באמצעות העיניים. אבל לאלוקים אין ייצוג ויזואלי או חושי אחר. מדוע לא? מפני שהוא לא שולח קרני אור או גלי קול, ולכן החושים שלנו לא יכולים לקבל מידע שיעובד וייצור ייצוג של אלוקים. אנחנו יכולים לתפוס פעולות או תופעות שונות שלו בעולם, שאיתן החושים שלנו יכולים ליצור אינטראקציה, וייתכן שזוהי המשמעות של ראיית אחוריו של האלוקים. מדובר בתפיסה של השלכה כלשהי שלו שנגישה לחושים שלנו. הייצוג המנטלי שיווצר אולי יהיה מראה או קול כלשהו, אבל זה כמובן לא ייצוג של האלוקים עצמו, אלא של השלכה כלשהי שלו (= "אחוריו") שנגישה לחושים שלנו.

המסקנה העולה מהתמונה שמציג קאנט היא, שלעניין זה אין הבדל בין תפיסה אנושית של עצם פיזיקלי, כמו שולחן או ענן, לבין תפיסתנו את הקב"ה. בשני המקרים אנחנו לא יכולים לראות את הדבר כשהוא לעצמו, שכן ראייה לעולם עוסקת בייצוג מנטלי ולא בדבר כשלעצמו. ובכל זאת יש הבדל בין המקרים: שולחן הוא עצם פיזיקלי ששולח מידע ויזואלי לעין וזו יוצרת ממנו ייצוג מנטלי בהכרה. לעומת זאת, הקב"ה לא נתפס באמצעות החושים שלנו, גם לא דרך יצירת ייצוגים שלו. כדי שנתפוס אותו הוא צריך ליצור השלכות שלו בעולם הפיזיקלי, שהחושים שלנו יכולים לפגוש אותן וליצור מהן ייצוג מנטלי. אבל השלכות שניתנות לתפיסה חושית לא יכולות להיות חלק ממנו, אלא לכל היותר דברים שהוא יוצר. אמנם נביאים יכולים לקלוט השלכות מופשטות של הקב"ה, מה שמכונה שמוותיו ותארו. כאשר משה רבנו מבקש לראות את כבודו של הקב"ה, הוא נענה בשלילה. אין זה בהכרח מפני שאינו ראוי לכך, אלא מפני שאין זה אפשרי. לפי הצעתי כאן, זוהי המשמעות של "וראית את אחוריו". מה שניתן "לראות" אצל הקב"ה הוא לכל היותר את "אחוריו" ה', כלומר שמוותיו ותארו, וגם זו כנראה אינה ראייה חושית, אלא תפיסה שנגישה רק למי שהגיע למדרגת נבואה.